

KONRAD WNEK
Kraków

Urodzenia we Lwowie w latach 1857–1938

Urodzenia są jednym z elementów ruchu naturalnego ludności, który stanowi podstawę do określania siły rozwojowej populacji danego obszaru. W niniejszym artykule problem urodzeń zostanie potraktowany tak szeroko, jak pozwalają na to zachowane źródła o charakterze statystycznym. W badaniach nad tym zjawiskiem we Lwowie posłużę się danymi pochodzącymi z dwóch wydawnictw: *Wiadomości Statystycznych o Mieście Lwowie* oraz z *Lwowa w cyfrach*¹. Dane opublikowane w tych wydawnictwach pozwalają określić ogólną liczbę urodzeń, liczbę urodzeń martwych, płeć dzieci, ich ślubne lub nieślubne pochodzenie oraz wyznanie. Niektóre z tych kategorii były krzyżowane, co pozwala na określenie np. liczby dzieci nieślubnych z podziałem według wyznań lub też liczbę urodzeń martwych wśród dzieci z prawego i nieprawego łóża. Badania takie mają bardziej znaczenie socjologiczne niż demograficzne, jednakże krzyżowanie kategorii źródłowych pozwala uzyskać obraz życia miasta w zupełnie innym wymiarze, niż wymagają tego ścisłe badania demograficzne.

W niniejszym artykule zajmiemy się następującymi problemami: rodnością efektywną, płodnością, rodnością efektywną według wyznań, urodzeniami nieślubnymi z podziałem na wyznania, stosunkiem urodzeń martwych do żywych.

a) Rodność efektywna

Wskaźnik rodności efektywnej jest obliczany jako stosunek liczby urodzeń żywych do ogółu ludności. Pozwala on zaobserwować ogólną tendencję zmiany liczby urodzeń na danym obszarze bez uwzględnienia wpływu na otrzymane wyniki struktury wieku i płci danej populacji. Jest to jeden z podstawowych wskaźników, jed-

¹ Szerzej o tych źródłach piszą: K. Wnek, *Wiadomości Statystyczne o Mieście Lwowie jako wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 42, Warszawa 1994 oraz Z. Rak, *Lwów w cyfrach jako wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 42, Warszawa 1994.

nak jego wartość poznawcza jest dosyć ograniczona ze względu na to, że pomimo widocznego spadku bądź wzrostu liczby urodzeń nie możemy znaleźć za jego pomocą przyczyn zmiany trendu. Pozwala on na zorientowanie się, czy w danej populacji następuje spadek czy wzrost rodności, nie wyjaśnia jednak powodów zmian. Rozważmy go jednak z uwagi na podstawowe znaczenie przy badaniach demograficznych nad rodnością danej populacji.

Nie mniej istotną przyczyną wykorzystania tego wskaźnika jest brak szczegółowych danych, którymi moglibyśmy się posłużyć w celu uzyskania bardziej precyzyjnych i wyczerpujących wyników.

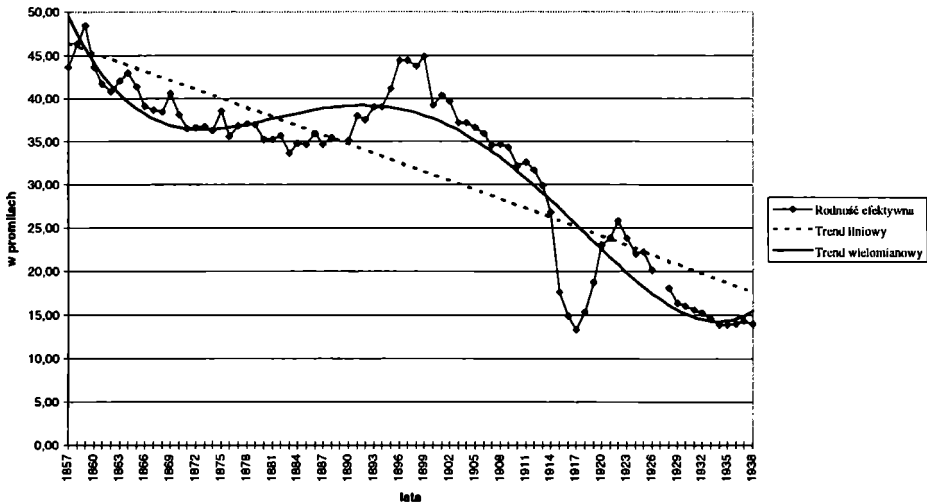
$$R_e = \frac{U_z}{L} * 1000$$

gdzie: R_e – wskaźnik rodności efektywnej,

U_z – liczba urodzeń żywych,

L – średnia liczba ludności.

Wskaźnik rodności efektywnej² dla populacji Lwowa w latach 1857–1938 przedstawiamy na wykresie 1. Na wykresie tym umieściliśmy także linie trendów, które pozwalają na lepszą interpretację i uwidocznienie tendencji rozwojowej. Przeanalizujmy zatem, jak wskaźnik ten zmieniał się na przestrzeni lat.

Wykres 1. Wskaźnik rodności efektywnej we Lwowie w latach 1857–1938

Rodność efektywna na początku tego okresu jest bardzo wysoka i wynosi około 40–45 promille. Lata 1857–1887 to czas stopniowego obniżania się rodności efektywnej do 35 promille. Można przypuścić, że proces spadku urodzeń jest spowodowany

² Wszystkie wzory zastosowane w niniejszej pracy za: M. Cieślak, *Demografia. Metody analizy i prognozowania*, Warszawa 1992.

zmianą struktury populacji według wieku. Potwierdzać to przypuszczenie może fakt, iż spadek ten jest zdecydowanie powolny, co sugeruje zmiany oparte na czynnikach naturalnych. Trend spadkowy zaburza gwałtowny wzrost rodności w latach 1888–1899, kiedy to jej poziom rośnie ponownie do blisko 40 promille. Zjawisko powyższe wydaje się wynikiem zwiększonej imigracji ze wsi lub małych miasteczek do stolicy prowincji, jaką wówczas był Lwów³. Imigrantami byli najczęściej ludzie młodzi, wolni, którzy po znalezieniu pracy w mieście zawierali związki małżeńskie i powoływali na świat potomstwo. W latach 1900–1914 następuje powolny spadek rodności do wysokości 25 promille; późniejsze lata I wojny światowej – to wyraźne załamanie rodności do 15 promille. Po wojnie następuje szybka rekuperacja; w 1922 roku osiągnięty został mniej więcej poziom z roku 1914. Ostatnia faza to lata 1923–1938. Charakteryzuje się ona powolnym obniżaniem się rodności efektywnej do wysokości poniżej 15 promille. Analizując całość badanego okresu za pomocą wyznaczonych dwóch linii trendów (liniowego i wielomianowego), możemy stwierdzić, że zachodzi tu zjawisko obniżania się wskaźnika rodności efektywnej, i to aż trzykrotne. Trend obniżania się rodności jest wyraźny i nie podlega dyskusji, natomiast niewątpliwie interesujący jest w tym wypadku wzrost rodności w końcu XIX wieku, spowodowany być może napływem ludności o innych wzorcach kulturowych, hołdującej tradycyjnemu modelowi rodziny wielodzietnej.

Zastanówmy się teraz, co miało w tym przypadku największy wpływ na takie a nie inne ukształtowanie się wskaźnika rodności efektywnej. Aby wyeliminować wpływ zmian struktury wieku i maskulinizacji danej populacji na wyniki obliczeń wskaźnika, należy uwzględnić tylko kobiety w wieku płodnym, czyli – zgodnie z normą przyjętą w demografii – od 15 do 49 roku życia.

b) Współczynnik płodności

Współczynnik płodności jest obliczany jako stosunek liczby urodzeń żywych do liczby kobiet w wieku płodnym, za który przyjmuje się wiek od 15 do 49 roku życia. Niestety dane odnośnie do liczby kobiet w wieku płodnym dostępne są jedynie dla niektórych lat spisowych: 1869, 1880, 1890, 1921 i 1931. W powyższych latach brak najbardziej interesującego roku 1900, co pozwoliłoby na zweryfikowanie tezy o napływie imigrantów, a tym samym o zmianie struktury wieku. Wyniki obliczeń współczynnika płodności zamieszczam w tabeli 1 oraz na wykresie 2.

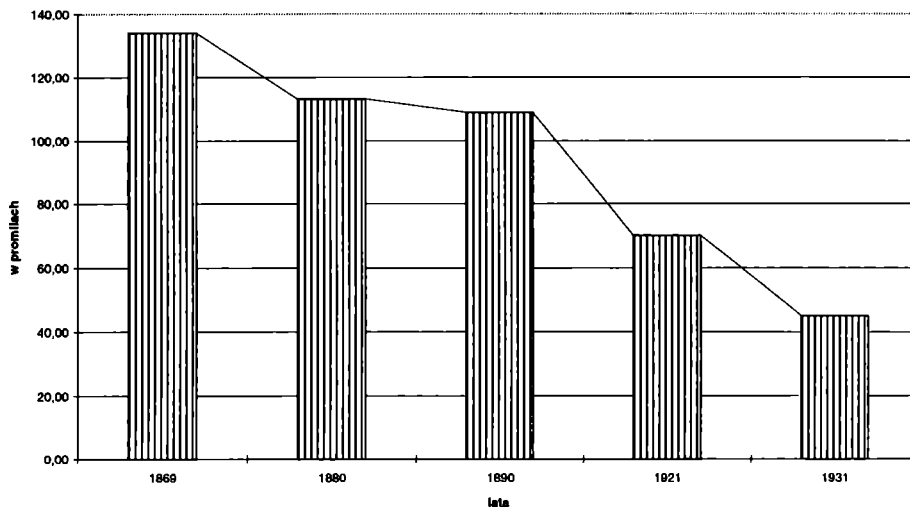
$$W_p = \frac{U_z}{K_{15-49}} * 1000$$

gdzie: W_p – wskaźnik płodności kobiet,

U_z – urodzenia żywe,

K_{15-49} – liczba kobiet w wieku płodnym w danej populacji.

³ Rola procesów migracyjnych w przyroście ludności Lwowa została przedstawiona w pracy: Z. Rak, *Migracje we Lwowie w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX w.*, Kraków 1995, s. 38, praca magisterska w maszynopisie.

Wykres 2. Współczynnik płodności we Lwowie w latach 1869, 1880, 1910, 1921 i 1931

Tabela 1. Współczynnik płodności we Lwowie w latach 1869, 1880, 1890, 1921 i 1931

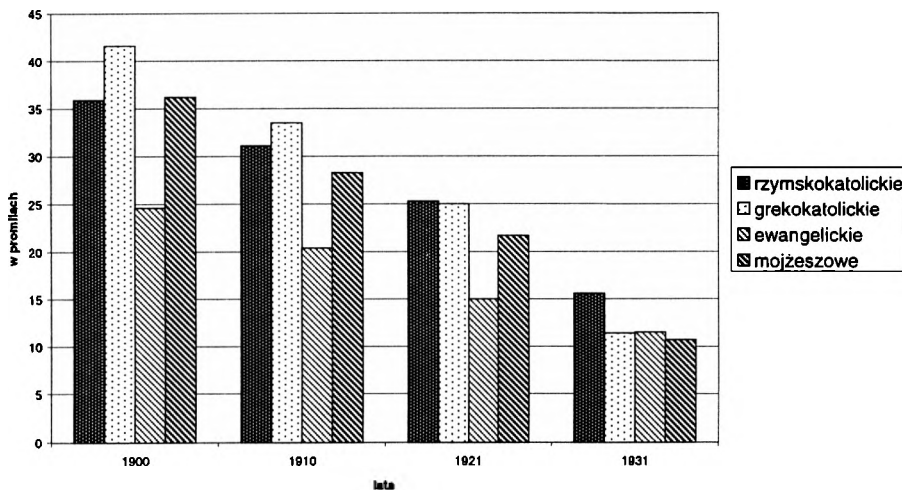
Rok	Urodzenia żywe	Liczba kobiet w wieku płodnym	Współczynnik płodności (promille)
1869	3534	26360	134,07
1880	3634	32097	113,22
1890	4188	38384	109,11
1921	5224	74572	70,05
1931	4882	108262	45,09

Źródło: *Wiedomości Statystyczne o Mieście Lwowie*, Lwów 1873, 1890, 1925; *Lwów w cyfrach*, Lwów 1–12: 1931; E. Rutkowska, *Wyznania i narodowości we Lwowie na tle ogólnej struktury demograficznej miasta*, Kraków 1993, praca magisterska w maszynopisie.

Współczynnik płodności odnosi się do grupy kobiet – potencjalnych matek i stanowi znacznie bardziej precyzyjny, dokładniejszy miernik niż wskaźnik rodności efektywnej. Wyniki obliczeń dla roku 1869 wynoszą 134 promille, czyli są dość wysokie. Później następuje szybki spadek. Trudno stwierdzić, wobec braku danych dla roku 1900, w których okresach był on szybszy, w których zaś wolniejszy, ale wyraźnie obniża się aż do 1931 roku, kiedy to wynosi już tylko 45 promille. Jest to wynik podobny do tego, który uzyskaliśmy, badając wskaźnik rodności efektywnej, przy czym spadek od najwyższej wartości do najniższej w tym przypadku także jest trzykrotny. Możemy zatem przyjąć, że różnice pomiędzy wskaźnikiem rodności efektywnej a współczynnikiem płodności nie są we Lwowie, interesującym nas okresie, zbyt duże.

c) Wskaźnik rodności efektywnej z podziałem na wyznania w latach 1900, 1910, 1921 i 1931

Niezwykle interesujące jest badanie, jakie różnice w liczbie urodzeń występowały pomiędzy poszczególnymi wyznaniem we Lwowie. Dane potrzebne do obliczenia wskaźnika rodności efektywnej z podziałem na wyznania są dostępne dla lat 1900, 1910, 1921 i 1931 oraz następujących wyznań: rzymskokatolickiego, greckokatolickiego, ewangelickiego i mojżeszowego. Wskaźnik obliczony dla poszczególnych lat i wyznań zamieszczamy w tabeli 2 i na wykresie 3.

Wykres 3. Wskaźnik rodności efektywnej z podziałem na wyznania we Lwowie w latach 1900, 1910, 1921 i 1931

Tabela 2. Wskaźnik rodności efektywnej z podziałem na wyznania w latach 1900, 1910, 1921 i 1931

Rok	Wyznanie			
	rzymskokatolickie	greckokatolickie	ewangelickie	mojżeszowe
1900	35.90	41.57	24.55	36.22
1910	31.07	33.50	20.41	28.33
1921	25.33	25.01	14.98	21.69
1931	15.63	11.40	11.46	10.65

Źródło: *Wiadomości Statystyczne o Mieście Lwowie*, Lwów 1900, 1910, 1925; *Lwów w cyfrach*, Lwów 1–12: 1931; E. Rutkowska, *Wyznania i narodowości we Lwowie na tle ogólnej struktury demograficznej miasta*, Kraków 1993, praca magisterska w maszynopisie.

Analiza wykresu 3 pozwala stwierdzić, jakie różnice występowały w rodności efektywnej pomiędzy poszczególnymi wyznaniem, niestety tylko od roku 1900 do 1931. W roku 1900 najwyższą rodność notujemy dla wyznania greckokatolickiego – około 42 promille, następnie na mniej więcej równym poziomie znajdują się wyznania rzymskokatolickie i mojżeszowe (36 promille), na ostatnim zaś miejscu jest wy-

znanie ewangelickie z około 25 promille. Różnice, jak widzimy, są znaczne pomiędzy poszczególnymi wyznaniem, ale wydają się uzasadnione z uwagi na inne pochodzenie społeczne i różną tradycję modelu rodziny. Grekokatolicy pochodzili w większości ze wsi lub małych miasteczek i zachowali jeszcze model rodziny funkcjonujący w warunkach wsi⁴. Wśród katolików i żydów wyraźnie zauważamy podobieństwa, nie tylko jeśli chodzi o wartości wskaźnika, ale także podobny trend spadkowy, różniący się tylko nieznacznie między sobą. Nie jest więc niczym uzasadniony pogląd o wyższej rodności żydów we Lwowie na przestrzeni badanego okresu. Zaobserwowany wyższy przyrost naturalny ludności izraelskiej miasta musi być zatem spowodowany jedynie przez zdecydowanie niższą śmiertelność w obrębie tej populacji⁵.

Najniższe wartości wskaźnika rodności efektywnej – w trakcie całego badanego okresu – notujemy dla ewangelików; są one równocześnie zgodne z ogólnym trendem spadkowym wszystkich wyznań. Interpretacja tak niskich wskaźników może nasuwać wnioski o najszybszym przebiegu transformacji demograficznej w zakresie urodzeń wśród wyznawców religii ewangelickich, co nie budzi poważniejszych zastrzeżeń. Należy jednak zaznaczyć, że z uwagi na małą liczebność mieszkańców wyznań ewangelickich, dane powyższe nie muszą być w pełni reprezentatywne.

Wartości wskaźnika dla wszystkich wyznań przez cały czas wykazują tendencję spadkową i zbiegają się w roku 1931 na poziomie około 12 promille, z wyjątkiem wyznania rzymskokatolickiego, dla którego wskaźnik wynosi 15.63 promille. Użyty wynik nie odbiega od tego, czego mogliśmy się spodziewać, jedynie wyższa rodność katolików budzi zainteresowanie, ale być może stało się to na skutek włączenia gmin podmiejskich w granice wielkiego Lwowa. Ludność zamieszkująca gminy podmiejskie była głównie wyznania rzymskokatolickiego, a jej pochodzenie i model rodziny były typu wiejskiego, zatem nic dziwnego, że utrzymanie rodności katolików wystąpiło na nieco wyższym poziomie niż ludności pozostałych wyznań.

d) Wskaźnik urodzeń nieślubnych we Lwowie w latach 1857–1938

Wskaźnik powyższy obliczyliśmy jako stosunek liczby urodzeń nieślubnych (zarówno żywo, jak i martwo urodzonych) z podziałem według poszczególnych wyznań do liczby urodzeń ślubnych. Dane dostępne były dla lat: 1857–1872, 1874–1875, 1893–1925, 1927–1938. W analizie posłużyliśmy się danymi dla wyznania rzymskokatolickiego, grekokatolickiego i ewangelickiego, nie uwzględniając wyznania mojżeszowego, z uwagi na sposób zawierania małżeństw żydowskich, a tym samym ich różny status prawny, niezgodny ze stanem rzeczywistym. Spowodowane to było wymogiem zawierania małżeństw przez przedstawicieli tego wyznania jedynie przed upoważnionym przez państwo rabinem i jedynie taki związek był uznawany za ważny wobec prawa. Wymagało to wniesienia odpowiednich opłat, wobec czego znaczna część małżeństw zawierana była tylko rytualnie, a zatem nie istniała w świetle prawa. Oczywiście traci w tym momencie sens obliczanie wskaźnika

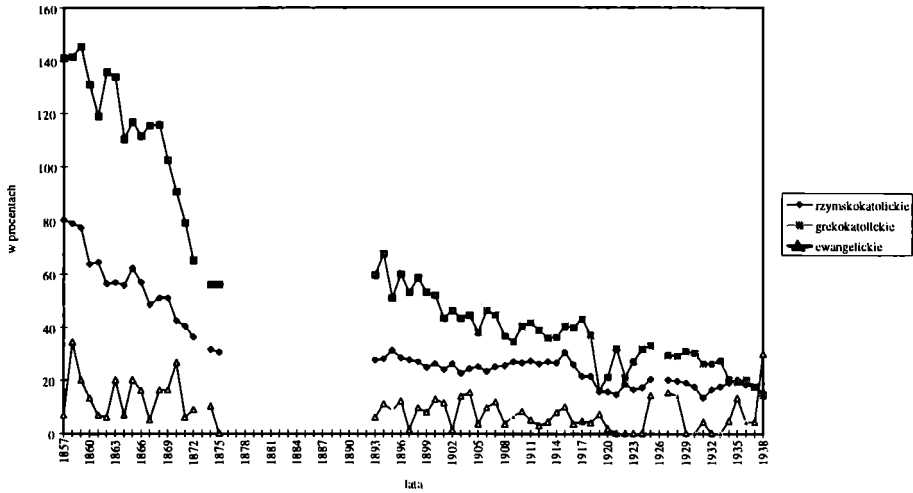
⁴ Ibidem, s. 98.

⁵ K. Wnek, *Śmiertelność ludności miasta Lwowa i jej uwarunkowania klimatyczne*, Kraków 1994, praca magisterska w maszynopisie.

urodzeń nieślubnych dla tej populacji, gdyż nie oddaje on faktycznej liczby tych urodzeń i może doprowadzić do wyciągnięcia zupełnie fałszywych wniosków.

$$W_n = \frac{U_n}{U_s} * 100$$

gdzie: W_n – wskaźnik urodzeń nieślubnych,
 U_n – liczba urodzeń nieślubnych,
 U_s – liczba urodzeń ślubnych.

Wykres 4. Wskaźnik urodzeń nieślubnych we Lwowie w latach 1857–1938 z podziałem na wyznania

Otrzymane wyniki naszych obliczeń zamieszczamy na wykresie 4, który przedstawia zmiany wskaźnika urodzeń nieślubnych dla trzech wyznań w latach 1857–1938. Najwyższą wartość w całym badanym okresie osiąga wskaźnik dla wyznania grekokatolickiego, począwszy od 140 procent [sic!] w roku 1857 do około 20 procent w latach 30. Jednak aż do końca utrzymuje się na wyższym od pozostałych poziomie. Zarówno trend urodzeń grekokatolickich, jak i rzymskokatolickich możemy podzielić na dwie części analityczne.

Pierwsza część to lata od roku 1857 do początku lat 70. XIX wieku, kiedy wskaźnik osiąga wysokie wartości dla obu wyznań, z wyraźną, niemal dwukrotną, przewagą wyznania grekokatolickiego. Możemy przypuszczać, że większość porodów nieślubnych to porody matek zatrudnionych jako służące w większych gospodarstwach domowych. Trudno natomiast obliczyć lub ewentualnie oszacować rozmiar tego zjawiska z uwagi na braki źródłowe. Jedynie porównanie danych z kart spisowych z rejestracją parafialną mogłoby stanowić wyczerpującą odpowiedź na ten temat, którego opracowanie przekracza możliwości jednego badacza.

Druga część to czas od roku 1893 do 1938, gdy obserwujemy powolny i równomierny spadek poziomu urodzeń nieślubnych, które w ostatniej fazie zrównują się między wyznaniem do tych samych wartości, czyli do około 20 procent. Należy jednak podkreślić bardzo wysoki wskaźnik urodzeń nieślubnych we Lwowie w cią-

gu całego prezentowanego okresu. Z przedstawionych obliczeń wynika, że w połowie XIX wieku dla wyznania greckokatolickiego rodziło się więcej dzieci nieślubnych niż ślubnych, co samo w sobie jest ewenementem.

Najniższe wartości wskaźnik urodzeń nieślubnych osiąga dla wyznania ewangelickiego, dla którego przez cały czas utrzymywał się poniżej 20 procent, z rzadka jedynie przekraczając tę liczbę. Wnioski wynikające z tego spostrzeżenia doprowadzają nas do stwierdzenia, że z uwagi na możliwość uzyskania rozrodu, wyznanie ewangelickie wydaje się bardziej odpowiadające normom ówczesnej obyczajowości.

e) Stosunek urodzeń martwych do żywych

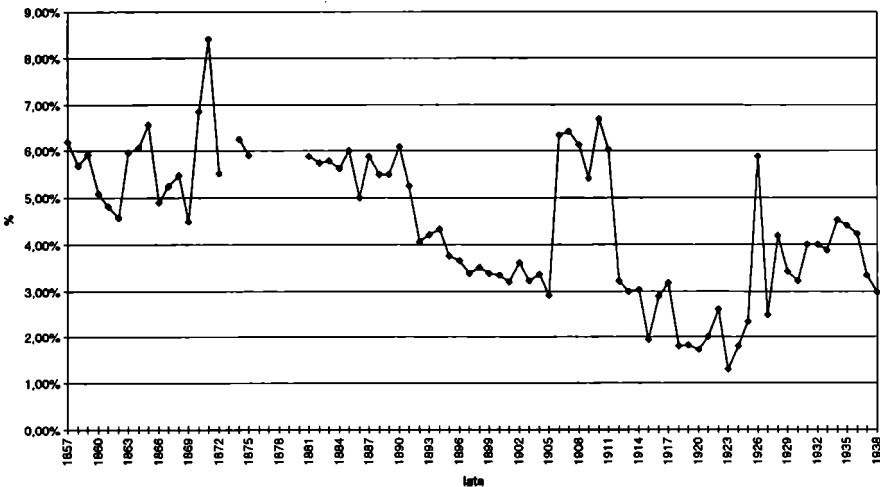
W celu lepszego poznania warunków życia ludności Lwowa zastosujemy wskaźnik struktury urodzeń martwych do urodzeń żywych. Wysokość tego wskaźnika mówi o panujących warunkach opieki zdrowotnej oraz cywilizacyjnych, jakie panowały na określonym obszarze w danym czasie.

$$W_m = \frac{U_n}{U_z} * 1000$$

gdzie: W_m – wskaźnik urodzeń martwych,

U_n – liczba urodzeń martwych,

U_z – liczba urodzeń żywych.

Wykres 5. Stosunek urodzeń martwych do żywych we Lwowie w latach 1857–1938

Dysponujemy danymi pozwalającymi na określenie tego wskaźnika dla lat 1857–1872, 1874–1875 i 1881–1938. Wyniki zamieszczamy na wykresie 5. Na wykresie tym zauważamy pięć zasadniczych faz rozwojowych. Pierwszą charakteryzuje dość wysoki udział urodzeń martwych w stosunku do urodzeń żywych w latach 1857–1890,

następną – powolny spadek aż do roku 1905, kiedy to wskaźnik zbliża się do wysokości 3 procent. Ta tendencja spadkowa zmienia się w fazie trzeciej, na początku której wartość wskaźnika podwoiła się i utrzymywała na bardzo wysokim poziomie aż do 1912 roku, kiedy to odnotowujemy spadek z 6 procent do 3 procent. Nie sposób stwierdzić, co było przyczyną tego gwałtownego wzrostu; być może, nowe sposoby definiowania urodzenia martwego lub jakieś inne przyczyny typu biologicznego. Faza czwarta to lata I wojny światowej i powojenne; obserwujemy wówczas trend malejący, który utrzymuje się aż do drugiej połowy lat 20., kiedy wskaźnik znów się podnosi do około 6 procent. Od 1926 roku trwa faza piąta, którą charakteryzuje początkowo gwałtowny wzrost wartości wskaźnika, później zaś powolny spadek, jednak na poziomie znacząco wyższym niż w latach wcześniejszych.

Jak widzieliśmy zatem, mamy w tym wypadku do czynienia z tendencją malejącą, aczkolwiek niepozbawioną pewnych wahań, zaburzeń czy nawet anomalii. Ważne jest jednak to, że wyraźnie widoczne jest obniżenie liczby urodzeń martwych, co niewątpliwie świadczy o ciągle podnoszącym się poziomie zdrowotnym społeczeństwa lwowskiego.

* * *

W artykule przedstawiliśmy jeden z trzech podstawowych elementów ruchu naturalnego populacji Lwowa w latach 1857–1938. Analizowaliśmy zjawisko urodzeń w takim zakresie, na jaki pozwalały dane z zachowanych publikacji o charakterze statystycznym. Zaobserwowaliśmy, iż wszystkie badane aspekty tego zjawiska wykazują zasadniczo podobne tendencje rozwojowe. Trend spadkowy możemy zaobserwować, badając zarówno wskaźniki rodności efektywnej, urodzeń nieślubnych czy urodzeń martwych, jak i współczynnik płodności. Przedstawione tu próby wyjaśniania przyczyn pojawienia się takiej tendencji mają charakter ledwie szkicowy i wymagają dalszych, dogłębnych badań.

Istotne jest jednak, iż podobną tendencję zaobserwowano w tych samych latach podczas badania pozostałych elementów ruchu naturalnego populacji Lwowa, przy czym okres krytyczny, przełomowy, to ostatnie dziesięciolecie XIX wieku i pierwsze wieku następnego. W latach tych wyraźnie obniżyły się zarówno wskaźniki umiærności⁶, jak i liczba zawieranych związków małżeńskich⁷, przy czym tendencja spadkowa utrzymywała się, choć nie bez pewnych wahań, w całym interesującym nas okresie (1857–1938). Obserwacje te upoważniają nas do postawienia tezy, iż na przełomie wieków XIX i XX populacja Lwowa weszła w zasadniczą fazę transformacji demograficznej⁸.

⁶ Ibidem.

⁷ L.A. Zybliekiewicz, *Małżeństwa we Lwowie w latach 1857–1939*, Kraków 1993, praca magisterska w maszynopisie.

⁸ K. Zamorski, *Początki przejścia demograficznego w Polsce*, „Studia Demograficzne”, 2 (112), 1993; tenże, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.